

Éber Márk Áron

A CENTRUM HITELE

A MAGYAR ÁLLAM KÜLSŐ ELADÓSO- DÁSÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL

Mong Attila: Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990 (Libri, 2012)

Mihályi Péter: A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013 (Corvina, 2013)

Minden szakmai jellegű tanulmány kollektív munka terméke – ez különösen az. Az alábbiakban azokat a belátásokat foglalom össze röviden, amelyekre a *Helyzet Műhely* 2014 tavaszi *Adósság* című olvasókörének a végére, az 1945 utáni magyar eladósodás történetének összefoglalására készülve a közös munka során eljutottunk. A témán intenzívebben Pinkasz Andrással, Gerőcs Tamással, Jelinek Csabával, Csurgó Dénessel és Gagyí Ágnessel dolgoztunk együtt. Ezt a cikket ők is írhatnák, a megfogalmazások eltérésein túl a végeredmény valószínűleg nagyon hasonló lenne. A cikk kollektív szerzője tehát a *Helyzet Műhely*, illetve az *Adósság* című olvasóköri szervezői.

Munkánkat a téma korábbi kutatója, a nemrégiben elhunyt id. Vigvári András emlékének ajánljuk. Elemzéséből és az általa szerkesztett kötetből (Vigvári 1990, 1990a) különösen sokat merítettünk.

„A külső, objektív okok dominanciája azt jelenti, hogy az eladósodás az adott körülmények között és adottságok mellett *elkerülhetetlen* volt, s a kétségtelenül és szép számmal elkövetett, helyenként kifejezetten súlyos gazdaságvezetési hibák e folyamat konkrét formáját adták csak; a hazai gazdaságvezetésnek csak az adósságválság *lefolyásának enyhítése*, s nem elkerülése állt módjában. E lehetőséggel a vezetés az eladósodás egyes fázisaiban különböző mértékben tudott élni. Eladósodásunk eseménytörténete azt mutatja, hogy 1973-tól ismétlődően, hatéves ciklusokban olyan *extern* hatások érték a magyar gazdaságot, amelyek *a reálteljesítménytől függetlenül* és rövid távon kivédhetetlen módon járultak hozzá a fizetési mérleg hiányának növeléséhez, és így – a vezetést újabb hitelfelvételekre készítetve – az adósságállomány további halmozódásához.”

Andor László (1990: 97 – kiemelés, ÉMÁ)

„[...] adj kölcsön egy ernyőt, amikor süt a nap, és kérd vissza, amikor esik az eső. Mert az adósok kétszer járulnak hozzá a centrumországok növekedéséhez. Egyszer, amikor a kapott hitelek elköltik, vagyis a centrumországok termékeit megvásárolják. Így a hetvenes években a hitelek perifériára való kihelyezése és azok elköltése nélkül a fejlett világ recessziós szakasza nem alakulhatott volna át gazdasági élénkülésbe. Másodszor pedig a hiteltörlesztés szakaszában járulnak hozzá az adósok a hitelezők gazdasági növekedéséhez: az élénkülést ekkor óriási tőkeáramlással is megtézik. Így a »hitelek vezérelte növekedési pálya« valójában tartalmaz egy igazságmagot: csakhogy nem a Dél, hanem az Észak számára. A kihelyezett hitelek nélkül a centrumországok növekedése lehetetlenné válna. A »hitelek vezérelte növekedési pálya« ezért nem véletlenül a centrumországok gazdaságideológiája.”

Szegő Andrea (1989: 84 – kiemelés az eredetiben)

Mit lehet mondani azok után, hogy Szegő Andrea (1989) és Andor László (1990) lényegében mindent elmondott? Részben ugyanazt, újra. Úgy tűnik, szükség van az ismétlésre, hiszen nemrég megjelent könyvükben Mong Attila (2012) és Mihályi Péter (2013) ezeket az alapösszefüggéseket már vagy nem látták meg, vagy figyelmen kívül hagyták.

MIK AZ ELADÓSODÁS MÉLYEBB OKAI ÉS HOGYAN (NE) ÍRJUK MEG A TÖRTÉNETÉT?

Magyarország évszázadok óta a nemzetközi munkamegosztás, a kapitalista világ gazdaság félperifériáján helyezkedik el. Gazdasága hagyományosan egy *kis* és az utóbbi 25–50

ében viszonylag *nyitott*, nyersanyag-, technológia- és tőkeimportra szoruló, következtetésképpen – mérlegegyensúlyi okokból – *exportkényszerben* lévő gazdaság. Fejlődési pályája a (fél)perifériás gazdaságokra jellemző egyenlőtlen, ciklikus és függő fejlődés. Nyitottságának függvényében fokozódó mértékben ki van téve a világgazdaság ciklusváltásainak, függő helyzetben van a kapitalista világrendszer geopolitikai-gazdasági erőviszonyaitól, mindennek eredményeképpen pedig *fokozottan hajlamos az eladósodásra*.

Ha ezt a tágabb viszonyrendszert nem tudatosítjuk kellőképpen, s ha a formálódó globális erőviszonyok összefüggéseibe nem helyezzük vissza szisztematikusan az eladósodás több évtizedes (néhány viszonylatban évszázados) történetét, akkor a *külső* meghatározók alulbecslésével vagy figyelmen kívül hagyásával óhatatlanul túl fogjuk értékelni a *belső okok* súlyát. Annak történetét fogjuk megírni, amit a mottóban idézett Andor László (1990: 97) „kétségtelenül és szép számmal elkövetett, helyenként kifejezetten súlyos gazdaságvezetési hibák”-nak nevezett. A külső és belső okok felmérésének minden kiegyensúlyozására törekvő kísérlete *ellenére* ebbe az ismeretelméleti csapdába esett Mong Attila (2012) *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*, valamint Mihályi Péter (2013) *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013* címmel nemrég megjelent könyve is.

Álláspontjuk *egyfelől* érthető: egyrészt a hazai közgondolkodásra jellemzőnek vélt „önfelmentő” stratégia ellen akartak érvelni. Másrészt az elmúlt hatvan-hetven év gazdaságvezetésének szakszerűtlenségeire és azok állhatatos áthagyományozódására kívánták felhívni a figyelmet. (A bevezetésben Mong Attila jelzi a nyolcvanas és a kétezres évek története közötti párhuzamot.) Harmadrészt hangsúlyozni kívánták, hogy ma is sokkal hatékonyabban lehetne kezelni az adósság problémáját. (Ez az üzenet különösen a gazdaságpolitikai kérdésekben is gyakran véleményt formáló Mihályi Péter argumentációs stratégiájában érhető tetten.) Negyedrészt alighanem úgy vélik: a *külső* tényezők alakulására Magyarországnak alig van hatása. Ráadásul, ami van, az is egyre csökken. Ami a mi ügyünk, ami ránk tartozik, és ami következtetésképpen a magyar gazdaság előtt mint mozgástér mégis megnyílik, az a további eladósodás *belső* okainak minimalizálása, valamint az adósságmenedzseléshez szükséges *belső* viszonyok optimalizálása. Álláspontjuk ezért *egyfelől* valóban érthető.

Másfelől azonban e perspektíva, amely elősegíti a felelőségek megállapítását, hátráltatja valódi, a globális erőterben pozicionált helyzetünk megértését: ezáltal pedig óhatatlanul félrevezeti nem csak a gazdaság- és társadalmelemzést, de reális önismeretünket is. Ha úgy jobban tetszik: „nemzeti öntudatunkat”. Ha egy film a viharos tengeren hanykolódó hajó sorsát a kapitányi hídon történő eseményekre koncentrálni mutatja be (a hajó méretének háromszorosára rúgó hatalmas hullámokat nem, ami *minden további, a nyílt tengeren vergődő hajót* hasonlóan az összeroppanással fenyeget), akkor mi is hajlamosak leszünk az eseményeket a kapitány, a kormányos, az első tiszt és a többiek drámájaként

felfogni. Mintha Mong Attilánál csak Kádár és Fekete János, Hetényi István, Nyers Rezső, Pulai Miklós, Bácskai Tamás és a többiek ügyességén vagy ügyetlenségén múlna a siker. És persze az éppen aktuális szovjet vezetők fafejűségének rosttömörségén és hajlítószilárdságán. Na meg a kikötő irányítótornyából navigáló IMF-előjárókkal kialakított kapcsolatokon és iránymutatásaikon. A *Kádár hiteleinek* címválasztása is beszédes: mintha a történet Mong Attila számára tényleg elsősorban *Kádár* hitelességéről szólna. Kritikájában Bózsó Péter (2013) joggal fordítja a visszájára a kérdést: nem inkább az *IMF* hiteléről van itt szó? *A fejlett nyugat hitelességéről? A centrum hiteléről?*

Máskülönben persze a háborgó tenger metaforája is részrehajló. A kapitalista világ-gazdaság nem azonos a szeszélyes óceánnal, *a természettel*, amely kiismerhetetlen erőinek véletlen összjátékával tépázza meg és süllyeszti el a világtengeren vergődő kis- és közepes méretű, félig már elavult technológiájú lélekvesztőket. Addig még rendben, hogy a viharok hullámain, akárcsak a világpiac ciklusait, *személytelen* erők okozzák. A világgazdaságban azonban – és ez már az óceánmetafora határát jelzi – e ciklusok végső soron levezethetők a hatalmas óceánjárók vetette hullámok *összegződéséből*, a legnagyobb tőkeerővel rendelkező hajózási társaságok érdek- és erőviszonyainak *eredőjéből*, a katonailag és gazdaságilag legerősebb flották (a centrumországok) *menetrendjéből*, valamint a kvótabefizetés arányában *az ő mozgásaikhoz igazodó* világító- és irányítótorny-hálózat *iránymutatásaiból*. (Lásd különösen a Nemzetközi Valutaalap [IMF] és részben a Világbank szerepét.) A globális erőviszonyok óceánján – különösen a válságos-viharos, recessziót hozó időszakokban – az igazi tét nem is a túlélés, a kikötő biztonságos elérése, hanem *más hajók rakományainak megszerzése, az új rakományok beszerzése, vagyis a rivális államok erőforrásainak, nyersanyagának, tőkéjének, illetve az azzal megtermelt érték egy részének elsajátítása*. A tőkés világgazdaság személytelen, de kiismerhető erőviszonyai ennyiben *eltérnek* az óceán szeszélyes és kiismerhetetlen természeti erőitől.

A globális versengésben, amelyben a hajók túlélése nem mindenki közös érdeke, amit nem „az emberbaráti jó szándék” vagy a morzejelekkel továbbított „*save our souls*” morális parancsa” vezérel, hanem mindenekelőtt a globális tőkefelhalmozás elve szervez, a történet elbeszélőjének is felelőssége van. Például akkor, amikor a gyengén felszerelt kis- és középméretű hajók beborulását a piaci fundamentalisták főáramú értelmezése a piac „*természettörvényeinek*” meg nem felelő manőverezésük következményeként ábrázolja. Vagy amikor rakományuk értékesebb részeinek átadását „*nélkülözhetetlen strukturális reformok*” (*structural adjustment programs*, azaz SAP) végrehajtásaként, „*felelősségteljes*”, „*bátor*” és „*következetes*” politikaként tüntetik fel. Továbbá amikor az utasok „*adósságtörlesztésre*” (valójában megtéríthetetlen jóvátételre) kényszerítését elkerülhetetlen sorsként mutatják be. Ilyen körülmények között a *hajóhíd eseménysorának mégoly részletes és szakszerű rekonstrukciója sem mond eleget a teljes történetről*. Éppen azért nem, mert *hasonló végkövetkeztetést sugall*, mint a főáramú

értelmezések (ez a helyzet Mong Attila könyvével). Vagy azért nem, mert az e tekintetben *magá a főáramú értelmezés* (lásd Mihályi Péter kötetét).

- Sem Mong Attila, sem Mihályi Péter könyvéből nem tudjuk meg például, hogy a hetvenes évek magyarországi eladósodása nemzetközi trendbe illeszkedik. Nemcsak a magyar állam és nem is csak a szocializmus kerül bajba, hanem félperifériás és perifériás gazdaságok sora, a közepesen fejlett és fejlődő országok zöme. Az eladósodást alapvetően nem „a kommunizmus” és nem is „a kommunisták” okozták: a magyar eladósodás a globális adósságválság része, ezt pedig elsődlegesen külső tényezők idézték elő (Szegő 1989; Vigvári 1990).

- Nem tudjuk meg, hogy a nyolcvanas évek első harmadának magyarországi kvázi-fizetéképtelensége idején Latin-Amerikán *immáron negyedszerre* olyan, az 1982-es mexikói válsággal induló államcsődhullám söpör végig, amely sorra borítja be a kelet-európai államszocialista hajókhoz hasonló, félperifériás nemzetgazdaságokat. A nyolcvanas évek e negyedik csődhullámát megelőzték az 1820-as, az 1870-es és az 1930-as évek válságai. Így lehetséges, hogy „[...] Latin-Amerika a XIX. században bekövetkezett függetlenné válása után szinte minden ötvenedik évben az adósságválság áldozatává vált” (Szegő 1989: 87).

- Nem tudjuk meg, hogy a „washingtoni konszenzusként” ismert reformprogram, amellyel a latin-amerikai országok „betegségét” úgymond „kezelni” kívánták, éppen egy ilyen „rakományátadási” javaslatcsomag. (Kulcselemei: piaci nyitás, azaz a gazdaságot exportorientált pályára átállító gazdaságliberalizáció, vagyis privatizáció, dereguláció, a fiskális és a monetáris mérleg egyensúlyának helyreállítására irányuló stabilizációs politika, a kiadási oldal drasztikus lefaragása, adócsökkentés, a helyi deviza leértékelése és így tovább.)

- Nem tudjuk meg, hogy a hetvenes években a nagyrészt kereskedelmi bankok által kihelyezett hitelek behajtása érdekében a Nemzetközi Valutaalap funkciót vált, és a hitelezők kartelljének képviselőjévé válik – receptjei így csak a félperiféria válságának a mélyítésére alkalmasak (Andor 1990: 93–96, Vigvári 1990; Szegő 1989). Magyarország nem egy az egyben áll szemben az IMF-fel, hanem a hetvenes években eladósodó közepesen fejlett és fejlődő (értsd: [fél]perifériás) országok párhuzamosan versengenek a hitelezői kartell képviselőjének kegyeiért. Andor Lászlót idézem (1990: 94): „Mivel a globális adósságválság kitörése (1982) óta a nemzetközi bankvilág az adós országok IMF-megállapodásaitól teszi függővé hitelezési készségét (a növekvő adósságok további finanszírozását), az eladósodott országok az IMF-nek teljes mértékben kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek. Különösen így van ez az olyan nyitott, import-

függő, sebezhető gazdaságok esetében, mint a magyar. Egy-egy ország szuverenitása, függetlensége néhány hónap alatt semmivé foszlik” (vö. Szegő 1989).

- Nem tudjuk meg, hogy ilyen IMF-receptúrák elfogadása történik meg Kelet-Európában máshol is a nyolcvanas-kilencvenes években, különösen a rendszerváltás után. (A vezetés egy része – a kapitány, a tisztek, részben a legénység fiatalabbjai – néhány privilégiumért cserébe különalkut köt és elköteleződik az „elkerülhetetlen reformok” bevezetése mellett.) Annyit látunk csak – különösen a *Kádár hiteléből* –, hogy mi folyik a kapitányi hídon, hogyan próbálják navigálni a magyar gazdaság viharvert naszádját. Mihályi Péter ezzel szemben már nem is elemzi a kulcsszereplők mozgásterét, sem kényszerpályáit. Fogja, és rátolja a teljes felelősséget a mindenkori (gazdaság)politikai vezetésre. Mint írja: „Ez a tanulmány [...] elsősorban arról szól, hogy a magyar gazdaságpolitika irányításáért felelős politikai eliten mit és hol rontottak el az elmúlt 60 évben” (Mihályi 2013: 14). Rosszul tekergetik a hajókormányt, az a baj.

Mindennek ellenére a *Kádár hitel*e kétségtelenül rendkívül érdekes, kiválóan megírt kamaradráma. Fekete János és más kulcsszereplők szerepét egyetlen más munka sem tárta fel ilyen mélységben. A szerző érdekes, bár nem perdöntő adalékként feltárja egy „Sötét”, majd „Lektor” fedőnevű, felettébb jól informált ügynök (Fekete János) szerepét is. A könyv tehát a gazdaságpolitikai vezetésen belüli erőviszonyok felfejtésével méltó utóda az első sorban a fizetésimérleg-problémák kezelésének stratégiáira és azok következményeire összpontosító Földes György elemzésének (1995). Mong Attila valóban veszi a fáradságot, és hatalmas munkával nemcsak az addig született szakirodalmat dolgozza fel és készíti további interjúkat a még élő, egykor befolyásos gazdaságpolitikusokkal, de az állambiztonság hazai levéltárán túl az IMF washingtoni archívumában is kutatva felszínre hozza a kulcsszereplők személyes és intézményes manőverezésének rendkívül érdekes és tanulságos dokumentumait.

Mihályi Péter statisztikákkal gazdagon dokumentált könyve – különösen a rendszerváltás *utáni* időszakra vonatkozóan – a maga nemében szintén szakszerű, informatív és hasznos munka. Minden erényüket elismerve azonban le kell szögezni: a két kötet *szemléletmódjával* nem tudunk azonosulni. Ez pedig szintén nem egy önkényes(kedő) recenzius szubjektív és individuális ítélete, hanem a *Helyzet Műhely Adósság* című olvasóköreire járó fiatal társadalomkutatók kollektív konklúziója. Az olvasóköri során sokat merítettünk e két könyv elemzéseinek adataiból és eredményeiből, ám azt szükségesnek tartottuk egy átfogóbb, a globális erőviszonyok összefüggéseire valóban nyitott értelmezési keretben újrendezni. Ez utóbbi felépítéséhez Szegő Andrea (1989) és Andor László (1990) már említett munkáin túl André Gunder Frank (1966, 1977), Lóránt Károly (1990, 2001), Böröcz József (1992), Földes György (1995) és Vígvári András (1990a) kiváló elemzéseit használtuk fel (vö. Vígvári 1990).

Ha nagyobb hangsúlyt helyezünk az eladósodás *külső* meghatározóira és *globális* összefüggéseire, azt nem azért tesszük, hogy a *belső* okok jelentőségét csökkentjük, a *hazai* szereplők felelősségét elmoszuk vagy bárkit is felmentsünk. Nem kívánunk itélkezni a felelősség kérdésében, a nyolcvanas években született nemzedék tagjaként nem vagyunk érdekeltek egykori államszocialista vezetők tevékenységének ártértékelésében. Bennünket az adósság és az eladósodás mint a világgazdaság egyenlőtlen szerkezetének egy aspektusa, a (fél)perifériás függőség egy komponense foglalkoztat. Célunk a megértés és a magyarázat, nem pedig az egyes szereplők elítélése vagy felmentése.

AZ ELADÓSODÁS ELŐTÖRTÉNETE: A FIZETÉSI MÉRLEG VISSZATÉRŐ EGYENSÚLYPROBLÉMÁI, 1945–1973

Az ország viszonylagos nyersanyag-, tőke- és technológiahiánya *egyfelől* importfüggővé teszi a magyar gazdaságot, *másfelől* viszont a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának megőrzése exportkényszerít idéz elő (lásd például Földes 1995). Ez az alaphelyzet távolról sem új. Majd' minden viszonylag kicsi, viszonylag nyitott (fél)perifériás gazdaság visszatérő mérlegproblémákkal küszködik. Különösen így van ez, ha a világgazdasági környezet kedvezőtlenül alakul, vagy ha a felzárkózásra törő gazdaságpolitika célkitűzése fokozott gazdasági növekedést követel meg. (Ez utóbbi ugyanis egyszerre növeli meg importfüggőségét és exportkényszerét.) Magyarország esetében az alábbi probléma legalább a Monarchia összeomlásáig és a trianoni békeszerződés okozta radikális új gazdasági feltételrendszer kihívásaiig nyúlik vissza (Berend et al. 1976a; Kozma 1996b, vö. 1996a). Látható ez már a két világháború között felvett hitelekhez, köztük az 1924-es népszövetségi kölcsönhöz vezető kényszerhelyzeten is (Berend et al. 1976b, 1976c), különösen szembevetőnév azonban Magyarország második világháború utáni történetében válik.

A magyar gazdaság 1948 után nagy lendületet kapó szovjetizációja az „önerőre támaszkodás” sajátosan növekedésorientált, elzárkózó, importhelyettesítő iparosítási stratégiáját jelenti. Egy katonai úton létrejött erős politikai függőség kialakulását a szovjet birodalmi központtól, a moszkvai pártvezetéstől (vö. Böröcz 1992, [1992] 1993). A szovjet birodalomba integrálódó magyar népgazdaság minimálisra szorította a tőkés országokhoz fűződő külső kötődéseit, hogy helyette – mindenekelőtt szovjet nyersanyagimportból – erőltetett iparosításba, nehéz- és hadiipar-fejlesztésbe fogjon. A fokozott ütemű (városi) iparosítás importigényét – az életszínvonal, a fogyasztás és az infrastruktúra-fejlesztésre fordítandó források leszorításán túl – jórészt a (vidék) mezőgazdasági terményeinek KGST-országokba irányuló exportja volt hivatott fedezni. Ez azonban már az ötvenes évek első felében sem ment

zökkenőmentesen. A külkereskedelmi mérleg egyensúlyának visszatérő kibillenései az így keletkező költségvetési hiány betömésére rövid távra szóló és felettebb drága, ám az adott helyzetben nélkülözhetetlennek bizonyuló kölcsönök felvételére kényszerítették a gazdaságvezetést. Mihályi Péter (2013: 51–52) Nagy Imre 1954 és 1956 közötti írásaiból idézve állítja, hogy e hiteleket a szovjet nyomásra fejlesztett hadiipar kényszerkiadásaira fordította az ország. Az ötvenes évek gazdasági problémáiról és anomáliáiról a Központi Statisztikai Hivatal elnökeként – egykori illegális kommunista voltából fakadóan védett, bizalmi szerepben lévő – Péter György már az ötvenes évek első felében feliratok és reformjavaslatok sorát terjeszthette a Minisztertanács elé. A Nagy Imre képviselte új, óvatos reformszakaszt (az „új szakaszt”) Rákosi Mátyás és Gerő Ernő ellentámadása futtatta zátonyra. Ennek következményei, a forradalom, majd a szabadságharc, ismert történet. Mong Attila eladósodástörténete 1956-ban Fekete Jánost például „nyugaton” találja, amint a budapesti forradalmi helyzet miatt éppen Bécsből intézi a hitelek esedékes törlesztőrészeleteinek utalásait: ez már talán kevésbé köztudott. Ahogy az sem, hogy az első (bár nem hivatalos) Kádár-korszakbeli kapcsolatfelvétellel a Nemzetközi Valutaalappal szintén ekkorra datálódik.

Magyarország 1982-es IMF-be történő belépése előtt ugyanis a politikai vezetés több alkalommal is puhatolózó tárgyalásokat kezdeményezett a belépésről – ennek periódusai természetesen szoros kapcsolatban álltak a népgazdaság tőkeimport-, azaz hitel-felvétel-igényével. A hiteldiplomácia kulcsszereplője több mint három évtizeden keresztül Fekete János maradt. Az IMF előjáróival és más hitelezőkkel kialakított, majd nagy műgonddal ápolta kapcsolatainak részletes feltárása Mong Attila könyvének talán legnagyobb érdeme. A forradalom után Fekete János kapott megbízást arra, hogy az 1956 novemberében a fizetéseképtelenség határán táncoló gazdaság számára forrásokat találjon. 1956 végén Bazelba, majd Nyugat-Németországba utazott, 1957. február 2-án pedig a Nemzetközi Valutaalap jugoszláv megbízottjával folytatott nem hivatalos, tapogatózó megbeszélést potenciális IMF-tagságunkról. Az 1944-ben Bretton Woodsban elhatározott, majd 1947-ben megalapított Nemzetközi Valutaalappal 1950-es kilépéséig Lengyelország, 1954-es kizárásáig Csehszlovákia is a tagja volt. 1957-ben a kelet-európai szocialista táborból egyedül a titói Jugoszlávia a tagja, ezért került sor a kapcsolatfelvételre éppen a jugoszláv küldöttel. A Fekete János képviselte zuhanó GDP-vel és exportmutatókkal, súlyos devizahiánnyal, ugyanakkor – rövid lejáratú hitelei miatt – akut fizetési kényszerrel küzdő magyar gazdaságot 1956 októbere után a forrasszerzés minden megoldása érdekelt. A tőkés hitelezők (ekkor még) nem bíznak az országban, a forradalom leverése miatt pedig politikai okokból – mint azt a jugoszláv megbízott jelzi – esély sincs Magyarországnak IMF-be történő felvételére.

A fizetéseképtelenségtől végül hatalmas szovjet és kínai kölcsön mentette meg az országot. A forradalom utáni megtorlás ennek ellenére – érvel Mong Attila – nem a

kínai hitel ára volt (mint ahogy azt a közkeletű feltevés véli). A megtorlás sokkal inkább a resztálinizáció felé toló szovjet nyomás eredménye, amellyel Kádár is kiegyezett. 1957-ben rövid időre Varga István vezetésével a Nagy Imre meghirdette 1953-as „új szakasz” reformbizottsága is újjáalakul, majd rövidesen szintén a resztálinizáció áldozatául esik. A fizetésimérleg-hiányok visszatérő problémája mindezzel azonban távolról sem oldódik meg. A mezőgazdaság kollektivizálásának második (immár jóval sikeresebb) hulláma, valamint a vele párhuzamosan zajló újabb iparosítási-beruházási ciklus 1963-ra a fizetési mérleg újabb súlyos hiányához vezetett. A súlyos aszály is oka volt annak, hogy a magyar gazdaság 1963–1964-ben amerikai búzaimportra, azaz nagytételű áruhitelre szorult. Mint Mong Attila jelzi, ezt a hiány miatti fokozottabb búzakiórlés egy árnyalatnyival barnább kenyere óhatatlanul érzékelhetővé tette.

1962 és 1965 között az országnak csaknem szüntelenül gondja volt a fizetőképességgel. A hatvanas évek elején Kádár kijelöli a konszolidáció és liberalizáció, a kádári reformkor jól ismert útját („aki nincs ellenünk, az velünk van”). 1964-ben döntés születik arról, hogy egy átfogó reform előkészítésére újra összeülhet az 1957-ben csak rövid ideig működő bizottság. E reformgrémium szellemi terméke lesz az 1968. január 1-jén életbe lépő új gazdasági mechanizmus, vagyis a termelés és a gazdaságirányítás részleges decentralizációján, a vállalatok autonómianövelésén és nyereségérdekeltségük fokozásán alapuló reformok. A piaci versenymechanizmusok részleges injektálása az alapvetően az állami újraelosztás által integrált, központi-bürokratikus tervutasításon alapuló államszocialista rendszerbe félreérthetetlen kompromisszum volt az állami és szövetkezeti tulajdon kizárólagosságán alapuló népgazdaság intézményes szerkezete és a tőkés piacgazdaság hatékonyságra optimalizált ideája között.

A mechanizmusreform finanszírozására 1967-ben újra felvetődött, s ezúttal hivatalosan is megfogalmazódott a politikai vezetés reformszárnyának csatlakozási szándéka a Nemzetközi Valutalapoz és a Nemzetközi Fejlesztési és Újjáépítési Bankhoz (IBRD), azaz a Világbankhoz. Az IMF prominensei Fekete János vendégeként már Budapesten tárgyaltak, Nyers Rezső vezetésével pedig intenzíven dolgozott a reformbizottság (benne olyan nevekkel, mint Kopátsy Sándor, Erdei Ferenc, Zala Júlia és Péter György). A Fock Jenő vezette tárgyalódelegáció azonban már nem tudta Koszigintól kicsikarni a szovjet vezetés áldását belépési nyilatkozatunk washingtoni benyújtására. A hazai liberalizálódási folyamat emellett kemény külpolitikai korlátba ütközött a hasonló természetű „prágai tavasz” szocialista országok – köztük Magyarország – általi 1968 nyárvégi elfojtásával.

Sikeres volt azonban a tőkebevonást külső forrásból biztosítani igyekvő hazai gazdaságpolitika. 1969-ben megállapodás született a korábban az USA és Magyarország közötti, mindaddig aggályos gazdasági ügyletek rendezéséről (ez 1973-ig meg is történt), így sikerült a szorongató rövid lejáratú hiteleket közép- és hosszú távra szóló amerikai

kölcsönökkel kiváltani. 1969-ben a Magyar Nemzeti Bank jelentős összegű államkötvényt bocsátott ki, amelyen keresztül szintén jelentős forrás vált bevonhatóvá a magyar gazdaságba. Szintén 1969-ben kezdeményezték belépésünket a GATT-ba, a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) elődszervébe, amely az IMF és az IBRD-t is magába foglaló Világbank mellett szintén Bretton Woods-i intézmény; 1973-ban engedélyt is kaptunk a csatlakozásra. Fekete János változatlanul sikeresen ápolta a Nemzetközi Valutaalap vezető jogászával, Joseph Golddal, és európai igazgatójával, Alan Whittome-mal az évek óta fenntartott szívélyes, baráti kapcsolatokat. Előbb 1971, majd 1973 májusában félhivatalosan IMF-delegációk érkeztek a magyar fővárosba. Jóllehet – a szovjetektől függetlenül – Románia 1972-ben az IMF tagjává vált, a csatlakozási kérelmünk benyújtásáról ismételten kiújuló éles vitában Kádár inkább mégis a további mérlegelés mellett foglalt állást.

Ennek fő oka valószínűleg az, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kiújult a vita a reformokról. A Moszkvában megerősödő keményvonalasokkal együtt a budapesti „munkásellenzék” (Komócsin Zoltán, Biszku Béla) pozíciói is megerősödtek. 1972 februárjára Brezsnyev baráti magánbeszélgetésre Moszkva melletti dácsájába invitálta Kádárt, hogy részben a liberalizáló reformokat, részben a magyar gazdaság aggasztó mértékű külső eladósodását kérje rajta számon. Pedig az adósság mértéke ekkor, 1971–1972-ben még *viszonylag csekély*, egymilliárd dollár körül volt. Az első eladósodási hullám végére (1978–1979-re) ennek kb. *tízszerezése*, a második eladósodási hullám végére (1989–1990-re) pedig már ennek kb. *húszszorosára* rúgó külső adósság nyomta a magyar gazdaság vállát. Kádár a kétfrontos harc jegyében ezek után nagyobb teret adott a párt „balszárnyának” nevezett „munkásellenzék” képviselőinek, a liberalizációt propagálók (Nyers Rezső, Fock Jenő) pozíciói pedig meggyengültek. Az IMF-csatlakozás 1973-as halogató elszabotálását alighanem ezek az összefüggések magyarázzák.

Szintén a hatvanas évek végének, a hetvenes évek elejének szellemi terméke a gazdaság „tervszerű eladósításának” koncepciója (Földes 1995: 52–76). A folklórban máig visszhangzó vélelemmel szemben (miszerint „a kommunisták *direkt* adósították el az országot”) e koncepció nem az ország tervszerű romba döntésére, hanem éppen ellenkezőleg, gyors ütemű fejlesztésére, technológia- és szerkezetváltásra irányult. Az elképzelés szerint a tőkés külkapcsolatok élénkítésével a mechanizmusreform kedvező nyugati visszhangját és javuló hitelképességünket kihasználva tőkés szervezetektől közép- és hosszú lejáratú hiteleket veszünk fel, melyekből olyan beruházások sora vihető véghez, amelyeknek 1980–1985-ig megtérülő hasznából a felfelesztett népgazdaság már könnyebben visszafizetheti a kölcsönöket. Az extenzívről intenzív gazdálkodásra áttérő gazdaság a tervek szerint e hitelekkel tehát újabb, nagy jövedelemmel kecsegtető termelési kapacitásokat létesítené: megújítaná a magyar gazdaság szerkezetét. E koncepció a növekedés fokozásán keresztül az importhelyettesítő iparosítás helyett egy inkább exportorientált stratégiára

állítaná át a termelést, melynek keretében a szocialista országok exportpiacai helyett a magyar gazdaság fokozottabban célozná a keménydevizával kecsegtető tőkés exportpiacokat. A gazdaság „tervszerű eladósításának” koncepciója tehát egy gyors növekedésen és gazdaságfejlesztésen alapuló *kitörési kísérlet* terve volt.

A terv azonban – mint időközben, de főleg utólag kiderült – nem volt tartható, nem számolt ugyanis a világgazdaság peremfeltételeinek radikális megváltozásával: a dráguló nyersanyagárakkal, a romló külkereskedelmi arányokkal, a fokozódó-elhúzódo világpiaci recesszióval, a centrumországokkal szembeni technológiafüggőségünk behozhatatlannak bizonyuló ellenálló erejével. Sem más, inkább politikai természetű változásokkal: a kiújuló hidegháborús konfliktusgócokkal és az angolszász centrumállamok részben neokonzervatív, részben neoliberális-monetarista fordulatával.

AZ ELADÓSODÁS ELSŐ HULLÁMA: AZ ELSŐ „HATÉVES CIKLUS”, 1973–1978

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kiderült, hogy a vietnami háború csapdába csalta az Egyesült Államokat, amelynek növekvő hadikiadásai jelentős deficitet halmoztak fel. Az aranystandardhoz kötött dollár fokozott nyomás alá került, ezt oldandó Nixon elnök 1971-ben szakított a rögzített átváltási árfolyam rendszerével, és leértékelte a dollárt, 1975-ig pedig valamennyi nyugati valutát lebegő árfolyamra állították át. Ilyen ingatag világpiaci helyzetben ütött be az első olajárrobbanás. Miután Egyiptom és Szíria megtámadta Izraelt és az USA ez utóbbi mellé állt, a kőolaj-exportáló OPEC-országok embargót hirdettek az USA ellen, és előbb 70 százalékkal megemelték, majd megduplázták a kőolaj árát. A világgazdaság energiafüggősége (elsősorban szénhidrogén-, különösen pedig kőolajéhsége) miatt a kőolajkereslet ennek ellenére nem csökkent jelentősen. A kőolaj-exportáló országok kezén hatalmas extra jövedelem realizálódott. A banki közvetítőrendszeren keresztül befektetve ez csakhamar felduzzasztotta az ún. „olajdollárok” kínálatát, ami a hitelpiacon rendkívül olcsón megszereshető hitelek formájában jelentkezett. A centrumországok stagflációval küzdő, javarészt negatív reálkamatlábbal szabályozott piacaira teljes egészében azonban ezek már nem voltak kihelyezhetőek. A nemzetközi tőkepiacok pénzéből következő hiteltülkínálat a félperiféria és a periféria „szocialistának”, „fejlődőnek”, illetve „közepesen fejlettnek” nevezett, felzárkózási lehetőséget kereső országai felé terelte a hitelkihelyezési nyomás alatt lévő kereskedelmi bankokat. Vagyis előállt a helyzet, amelyre Szegő Andrea (1989: 84) a centrum kényszerhelyzetét illusztrálva a mottóban utal: „[...] adj kölcsön egy ernyőt, amikor süt a nap [...]”. A kiugrási esélyeiket mérlegelő (fél)perifériás országok – köztük Magyarország – 1973-tól örömmel vették fel a felettebb kedvező feltételek mellett kínált kölcsönöket.

A „tervszerű eladósodás” programja és az olajdollárokból származó olcsó hitelek túlkínálata egymásra talált és boldog szerelemben forrt össze. A forrásbevonás látszólag a terv szerint haladt: a gazdaságfejlesztési program által igényelt, tőkés országokból származó technológia importhányada ugyan nem ellentételeződött megfelelő mértékű exporttal (végszesen nagy deficitek keletkeztek), ez azonban egy ideig az exportorientált növekedési pályára történő áttérés *szükségszerű és ideiglenes*, „bekalkulált” rendellenességének tűnhetett. (Persze nem mindenkinek: 1975-ben az eladósodási programot határozottan ellenző MNB-elnököt, László Andort inkább nyugdíjazták, minthogy tovább hallgassák ellenvetéseit.) 1976–1977-ben az MNB egy tanulmánya is megkongatta a vészharangot az adósságfelhalmozás gyors üteme láttán: letérést javasoltak a növekedési pályáról, restriktív intézkedéseket tartottak szükségesnek.

Az eladósodás mértéke 1973 és 1978 között ennek ellenére nőtt. Megnyugtató körülményként könyvelték el, hogy az infláció az adósnak dolgozik, s bíztak benne, hogy a felvett hitelek továbbra is inflálódni fognak. Ösztönzőleg hatott a hitelek felvételére az is, hogy a (fél)perifériás országok szinte versengve fedezték fejlesztéseiket külső forrásokból, egyetlen ország sem akart lemaradni az olcsó hitelek nagy kiugrási lehetőségéről. A tervezett eladósodási folyamat mellé ugyanakkor néhány nehezebben azonosítható, *nem szándékolt, be nem kalkulált*, kedvezőtlen folyamat is társult. Először is a nyersanyagárak emelkedése, amely az alapvetően olcsón, nagy tételben beszerezhető szovjet kőolajat is lassan, de biztosan drágítani kezdte. A KGST-országokon belül a korábbi, tárgyalásokon előre rögzített „bukaresti árelvet” a hetvenes évek közepétől a „csúszó árelv” váltotta fel, így az olajárrobbanás világszerte hatása mindinkább „begyűrűztek” a szovjet ellátás alá tartozó országokba is. Drágulni kezdett a kőolaj, illetve más olyan nyersanyagok és erőforrások is, amelyekkel a „tervszerű eladósodás” programja fixen tartott, alacsonyabb áron számolt. A nyersanyagár-emelkedés együtt járt a külkereskedelmi cserearányok brutális romlásával, amivel a terv szintén nem számolt: az importárak gyorsabban emelkednek, mint az exportárak. A szocialista országokból beszerzett, jellemzően nyersanyagokra és alacsony feldolgozottságú termékekre korlátozódó importunk mellett a tőkés országokból beszerzett, jellemzően magasabb technológiai színvonalú, nagyobb feldolgozottsági szintű termékek importái is emelkednek azokhoz a termékekhez képest, amelyeket akár szocialista, akár kapitalista piacra szállítottunk. E kettős hatás rámutatott egyfelől a nyugattal szemben kialakult – máig leküzdhetetlennek bizonyuló – technológiáfüggőségünkre, másfelől pedig a részben az export-import viszonyokban, részben a dollár-rubel relációkban elfoglalt, összességében egyre kedvezőtlenebbé váló helyzetünkre.

Világossá vált a dilemma: ha a fejlett (és drága) technológiát nyugatról kemény valutáért (jobbára dollárért) kell beszerezni, akkor – a mérleg felborulásának elkerülése érdekében – legalább ugyanilyen értékben kemény valutáért kellene exportálnunk.

Ez utóbbi azonban a tőkés piacok fokozódó recessziója miatt egyre nehezebben volt teljesíthető. Exportkényszerben lévén csaknem korlátlan mennyiségben exportálhattunk ugyan a szocialista piacokra (elsősorban transzferábilis rubelért cserébe a Szovjetunióba), ezt azonban hasonló strukturális pozíciójuk (devizaéhségük) miatt kemény devizában aligha viszonyozhatták. Technológiafüggőségünk ilyen módon keménydeviza-függőséget és külső eladósodást okozott. A külső hatások – az olajárrobbanásból következő olcsó hitelek – erősítették fel a magyar gazdaság kettős függőségét is (Böröcz 1992, [1992] 1993). A moszkvai birodalmi központtól katonai úton kialakult, döntően politikai természetű függőség mellett így bontakozott ki a világgazdaság centrumaitól való többrétű technológiai, gazdasági és pénzügyi függőség (mindenekelőtt az állam külső eladósodása).

Az adósságcsapda ajtaja 1978–1979-ben zárult be a hátunk mögött. (Mihályi Péter szerint csak 2006-ban.) Ahogy Mong Attila fogalmaz, ekkor érkezett el „az igazság pillanata” (Mong 2012: 144, 146). A bőséges hitelforrások fokról fokra elapadtak, az adósságtether – döntően a cserearány mind a tőkés, mind a szocialista relációban végbement drasztikus romlása miatt – hatalmasra növekedett, a kamatok megdrágultak. A kegyelemdőfészt az 1979-es második olajárrobbanás és a Volcker-sokk adta meg. Paul Volcker, a FED elnöke a korábban rendkívül alacsony (negatívba hajló) reálkamatlábát mintegy 20–25 százalékponttal 15, majd 20 százalék körüli szintre emelte. Ez az inflációmérséklő intézkedéssorozat a visszájára fordította a kihelyezett hiteleket elértéktelenítő (az adósságtether mérséklő) folyamatokat. A dollárt erősítő intézkedéssorozat hitelezőbarát hatásaként a már kihelyezett hitelek rövid időn belül rendkívüli módon megdrágultak.

Az adósságcsapda valóban csapda volt. Akkor lehetett volna kiszabadulni belőle, ha az eladósodott ország egyszerre tudta volna pozitívba fordítani folyó fizetési mérlegét (a szufficitból törlesztve adósságát) és átalakítani gazdaságszerkezetét (folyamatosan fejleszteni technológiáját és exportcikkeit). E kettő egyszerre nem volt lehetséges. Az utóbbi, a szerkezetváltás stratégiája fejlett technológia behozatalát igényelte (ez csak drágán, kemény devizáért volt beszerezhető), ami viszont szükségképpen kibillent a fizetési mérleg egyensúlyát, azaz fokozza az eladósodást (hacsak nem tudják ellentételezni hasonló mértékű tőkés exporttal, ami aligha lett volna lehetséges, hiszen a válság miatt a kapitalista országok piaci is zsugorodtak). A pozitívba fordított folyó fizetési mérleg ezzel szemben külpiazi nyitást, azaz nagy volumenű tőkés kivitel (sikeres exportoffenzívát) igényelt volna, ez azonban egyrészt visszafogott nyugati importot követelt volna (folyamatosan elavuló technológiával veszélyeztetve az exporttöbblet tarthatóságát), másrészt pedig a belső fogyasztás csökkentéséhez és az életszínvonal stagnálásához-eséséhez vezetett volna, ami politikai okokból volt hosszabb távon megengedhetetlen. A kádári konszolidáció kompromisszumának kulcseleme ugyanis éppen a lassú, de biztos fogyasztásnövekedés és életszínvonal-emelés volt.

Fontos megjegyezni, hogy az egyensúlytalanságra hajló fizetési mérleg hiánytermelése mint alapprobléma már 1973 előtt is a magyar gazdaság sajátja volt, 1973-ig azonban nem okozott ilyen súlyos külső eladósodást (Földes 1995: 14; Mihályi 2013: 45). Mint a mottóban már idézett értelmezésében Andor László (1990: 97) írja: „Eladósodásunk eseménytörténete azt mutatja, hogy 1973-tól ismétlődően, hatéves ciklusokban olyan extern hatások érték a magyar gazdaságot, amelyek a reálteljesítménytől függetlenül és rövid távon kivédhetetlen módon járultak hozzá a fizetési mérleg hiányának növeléséhez, és így – a vezetést újabb hitelfelvételekre kényszerítve – az adósságállomány további halmozódásához.” Az 1973-as első olajársokk után hat évvel, 1979-ben a második is bekövetkezett, és a Volcker-sokkal együtt lezárta a menekülés útját (vö. Szegő 1989; Lóránt 1990).

Beszédes e hatéves periódus Mihályi Péter (2013: 66) kínálta értelmezése: „1973 után az eladósodást, a likviditási problémák súlyosbodását a közgazdászok egy csoportja azzal próbálta relativizálni, hogy kitalálták a világgazdasági korszakváltás koncepcióját. Bogárnár József (1976) – és nyomában mások – ezzel azt akarták sugallni, hogy a szocialista gazdaság modellje önmagában »rendben volna«, és csak azért van szükség reformra, mert a tőkés világ paradigmaticus változáson megy át.” Másutt elismeri ugyan, hogy „[...] az MNB, illetve az ország eladósodásának abszolút mértékét tekintve az első olajválságig nem történt számottevő növekedés. Az adósságspirál 1973 után indult be” (Mihályi 2013: 45). Ezt azonban alighanem *kizárólag belső okoknak tulajdonítja*, hiszen – mint írja – a világgazdasági korszakváltás koncepciója pusztán kutatói konstrukció, a szocialista gazdaság *en bloc* működésképtelenségét elleplező ideológia. A probléma eszerint a szocialista rendszeren belül van. A magyar népgazdaság csapdába esése, a kudarc feltárulása ezért lesz Mong Attilánál és Mihályi Péternél is „az igazság pillanata”.

A tőkés világgazdaság egésze szempontjából *kívülről* nézve e folyamat némileg másként fest. Mint a mottóban idézett Szegő Andrea (1989: 84) írja: „... az adósok kétszer járulnak hozzá a centrumországok növekedéséhez. Egyszer, amikor a kapott hiteleket elköltik, vagyis a centrumországok termékeit megvásárolják. Így a hetvenes években a hitelek periferiára való kihelyezése és azok elköltése nélkül a fejlett világ recessziós szakasza nem alakulhatott volna át gazdasági élénkülésbe. Másodszor pedig a hiteltörlesztés szakaszában járulnak hozzá az adósok a hitelezők gazdasági növekedéséhez: az élénkülést ekkor óriási tőkeáramlással is megtétezik” (Szegő 1989: 84 – kiemelés az eredetiben). A hiteltörlesztés végeláthatatlan periódusa a hetvenes évek második felében kezdődött. A tervszerű eladósodással célzott tőkebevonás innentől fordult nettó tőkekiáramlásba. A tarthatatlan makrogazdasági pálya miatt meglehetősen későn, 1978 decemberében restriktív (megszorító) intézkedésekre szánta el magát a hazai gazdaságirányítás.

A MÁSODIK „HATÉVES CIKLUS” MINT RESTRIKCIÓS PERIÓDUS, 1979–1984

1978 decemberétől az eladósodási pálya tarthatatlanságát látva az olcsó hitelek felvételére alapozott növekedésorientált (túlfűtött) gazdaságpolitikát restriktív (hűtő) intézkedések váltották fel. A kapitalista forrásból származó import visszafogásával, a tőkés országokba irányuló export ösztönzésével mérsékelni próbálták a gazdaság hitelenségét, visszafogni további eladósodásra irányuló hajlamát, csökkenteni igényét a képződő hiányok betömésére szolgáló külső források iránt. Újra felmerült, és ezúttal a korábbiaknál is kényszerítőbben jelent meg az IMF-csatlakozás szükségessége, az elapadó-megdráguló hitelek láttán valahonnan ugyanis be kellett szerezni a nélkülözhetetlen forrásokat. Brezsnyev és Koszigin azonban nem engedtek a magyarok nyomásának: óvtak a Nemzetközi Valutaalapban jelentős kvótarészesedéssel (tőketulajdonnal) bíró Egyesült Államoktól, a szocialista tábor egységét, „fellázítani” kívánó külpolitikai stratégia fenyegetésétől. Helyette a KGST-integráció erősítését tanácsolták a magyar vezetőknek. Egy olyan utat, ami Magyarország számára legfeljebb a problémák időleges csillapítását ígérte, a problémák tartós, megnyugtató megoldását azonban semmiképpen sem. A magyar gazdaság szocialista országokba irányuló exportja, amelynek gátat csak termelőképességünk szabott, hiszen a KGST-országok és különösen a Szovjetunió felvevőképessége jószerivel korlátlannak mutatkozott, jelentősebb minőségi elvárások híján nem ösztönzött technológiaváltásra: inkább csak konzerválta az elavuló gazdaságszerkezetet. Kemény deviza nem származott e kapcsolatból, a függőség és az eladósodás láncolatát azonban tovább szőtte. A szintén súlyos keménydeviza-hiánnyal és technológiaiimport-függőséggel küszködő Szovjetunió egy idő után már rubelben sem tudta állni a cechet, így fokról fokra Magyarország adósává vált.

Az erősödő forráshiány a restriktív fokozására kényszerítette a hazai vezetést. Mong Attila a barnább kenyér után az 1979. július 22-i nagymértékű kenyéráremelésnek is nagy jelentőséget tulajdonít. (Ekkor emelkedik 3 forint 60 fillérről 5 forint 40 fillérré a kenyér hatóságilag megszabott ára.) Joggal, hiszen az ilyen jellegű intézkedések a korlátozott kádári nyilvánosság félhomályán átütve széles társadalmi csoportok számára jelezték, hogy *valami baj van*. Kádár legfőbb politikai célkitűzése egész regnálása alatt egy újabb 1956 elkerülése volt. Ennek garanciáját az életszínvonal lassú, de fokozatos és érezhető emelésében látta, a „fogyasztás általi legitimáció” a Kádár-rendszer legitimációs deficitjének pótlására szolgált. Kádár megígérte a lassú, de biztos gyarapodást – az üzenetet a társadalom megértette. Ha viszont már a kenyér árát is ilyen drasztikusan emelni kell, akkor csak nagy baj lehet – a restriktívnek nehezen lehetett más értelmezést tulajdonítani.

1979–1981-ben Magyarország külpolitikai körülményei is kedvezőtlenre fordultak. A Szovjetunió megszállta Afganisztánt, a súlyosan eladósodott Lengyelországban

a kialakuló válságot csakhamar szükségállapot bevezetésével „kezelték”. A már említett második olajválság és a Volcker-sokk mellett tovább rontották a kilátásokat a Magyar Nemzeti Bankból nagy tételben kivont külföldi betétek. (Ez is oka annak, hogy a nyolcvanas évek elején olykor csak néhány napra elegendő devizatartalék maradt az MNB-ben.) 1981 nyarán több, csődközelbe jutó államszocialista ország finanszírozásának nehézségeit látva egy tokiói bankárkonferencián a kölcsönök visszafizetése miatt aggódó hitelezők elvetni kényszerültek az „esernyőelmeletet”, amely szerint a bajba kerülő szocialista országok problémái ellenére a hitelezők számíthatnak a Szovjetunió „esernyőjére” (jótállására). Az új felfogás a „dominóelv” nevet kapja, ami jobban kifejezi a hitelezők várakozásait: a Szovjetunió nincs abban a helyzetben, hogy bármelyik szatellitállamát megmentse. Ha az egyik szocialista ország beborul, alighanem követi a többi is. Mindez természetesen csak tovább rontotta az adósságcsapdában vergődő, hiteléhségtől kínzott, megszorítási intézkedésekkel hűtött magyar gazdaság piaci finanszírozásának esélyeit. 1957, 1963, 1967, 1973 és 1979 után 1981-ben újra felmerült a belépési kérelem benyújtása a Nemzetközi Valutaalaphoz. Ennek a nyomásnak pedig már Brezsnyev sem tudott ellenállni.

A nyolcvanas évek elején a Szovjetunió is egyre súlyosabb válságba került. A szovjet vezetés valószínűleg tudomást szerzett arról, hogy a tőlük importált kőolaj egy részét kemény devizáért cserébe tőkés piacokra reexportáltuk. Brezsnyev bejelentette: a Magyarországnak szállítandó olajforrásokat korlátozzák, a továbbiak ellenértékét dollárban kéri. Magyarország mellett a Szovjetunióknak is kemény devizára volt szüksége saját egyensúlytalanságának kezeléséhez. Brezsnyev Kádártól több mezőgazdasági terményexportot, Kádár pedig több kőolajat kért – egyikük sem tudta teljesíteni a másik fél kéréseit. A szovjet finanszírozási potenciál gyengesége láttán Kádár Brezsnyev tudomására hozta, hogy a magyar gazdaság finanszírozását már csak a Nemzetközi Valutaalaptól várhatja. 1981 októberében Magyarország így valóban benyújtotta csatlakozási kérelmét az IMF-hez, november–december folyamán folytak a tárgyalások, 1982. május 6-ától pedig hivatalosan is a Nemzetközi Valutaalap tagjává vált Magyarország. (1982. június 22-étől a Világbank is a tagjai közé fogadta.)

A csatlakozási tárgyalások előtt, alatt és után a magyar gazdaság fizetőképessége egyetlen hajszálon függött. A csatlakozási kérelem benyújtásától kezdve több mint egy év telt el, amíg 1982. december 8-án az első nagyobb IMF-hitelcsomagot megszavazták. A valós mérlegadatokat mind a hazai politikai vezetés, mind az IMF, mind a szovjetek elől titkolni próbálták. (Mások mellett a „D-209”-es fedőnevű SZT-tiszt – Medgyessy Péter – feladatai közé tartozott a valóságos mérlegadatok előállítás és a kozmetikázott számoknál jóval lesújtóbb képet mutató információk bizalmas kezelése és védelme.) Az első IMF-hitel megszerzéséig az államcsőd elkerülése érdekében Fekete János áthidaló hiteleket szerzett, részben nyugatnémet forrásból. Az IMF-belépés előfeltételeként a Magyarországra

eső kvóta („tagdíj”) befizetése szintén súlyos nehézség elé állította az ürességtől kongó magyar államkincstárát. Ezt Fekete János végül kínai kölcsönből finanszírozta, vagyis az IMF-hitelfelvételhez szükséges feltételt is hitelből (ezúttal szocialista forrásból) fedezték.

A nyolcvanas évek első fele megszorító és piacliberalizáló intézkedésekkel telt. Előbb a Nemzetközi Valutaalap tagjává váláshoz, később az első, majd az újabb és újabb hitelsomagok megszerzéséhez és lehívásához volt szükség egyensúlyjavító beavatkozásokra: áremelésre, a tőkés relációjú import korlátozására, a főként tőkés irányú export fokozására, a jóléti szolgáltatások visszavágására, a kiadások lefaragására. A második gazdaság széles körű kibontakozása nem véletlenül esett erre az időszakra. A gazdaságvezetés felismerte: a restriktív intézkedések hatására stagnáló, illetve eső életszínvonal, a reálbér-fogyasztói ár szerkezet kedvezőtlen alakulásának (emelkedő árak, stagnáló reálbérek) ellentételezése a másodlagos jövedelemszerzési lehetőségek ösztönzésével csillapítható. A (vállalati) gazdasági munkaközösségek ([v]gmk-k), kisipari-kiszövetkezeti formák, a magánvállalkozások, az eleinte kisléptékű magáncégek alapításának engedélyezése, vagyis a magán-szektor (a maszekok) erősödése – a már addig is bevett „háztájízáson”, „fusizáson”, „gebines” ügyeskedésen túl – az újonnan jövők megtűrése, majd élénkítése mind-mind enyhítette a keménydeviza-hiányt és oldotta a társadalmi elégedetlenséget.

Mindaddig, amíg a munkások és parasztok a második gazdaságban próbáltak többletjövedelemre szert tenni ahelyett, hogy a „Szolidaritás” lengyel útját követve a rendszer ellen szerveződtek volna, nem jelentettek veszélyt a Kádár-rendszerre. Mindaddig, amíg a formálódó értelmiségi elleneltek – a budapesti iskola humanista marxizmusából emberjogi érvelésre váltó „másként gondolkodók”, „disszidensek” (a későbbi „demokratikus ellenzék”), a népi írók két világháború közötti értelmiségi hagyományát fokozatosan „népnemzetibe” fordító, a „nemzeti sorskérdések” iránt elköteleződő írók köre, valamint a reformközgazdászokból és társadalomkutatókból szerveződő „reformerek” – el voltak vágva a munkásoktól, addig nem zavartak sok vizet. Mindaddig, amíg nem egy alulról jövő, széles társadalmi bázisú, népi elkötelezettségű tömegmozgalmat szerveztek, hanem „a szabadság kis köreinek” Bibó-renezánszát építve előbb csak a csehszlovák Charta 77-tel nyilvánítottak szolidaritást, alternatív életformát alakítottak ki, emlékkötetet szerkesztettek, majd szamizdatokat terjesztettek, lakásszemináriumokat, repülőgyetemeket és házibulikat szerveztek, életformájukat univerzalizálva az önszerveződő „civil társadalom” morális erejének győzelmében bíztak, addig az állambiztonság által féken tarthatók voltak. Nem voltak veszélyesek a Kádár-rendszerre.

1984–1985-re a nagyvállalati lobbij megelégtelt a megszorításokkal hűtött gazdaság leszorító politikáját. A fokozódó problémákat maga Kádár János is a gazdasági növekedés „gyorsításával”, a népgazdaság „dinamizálásával” kívánta „kinövekedni”. A kádári konszolidációnak és a néppel kötött egyoldalú kompromisszumnak („aki nincs ellenünk, az

velünk van”) ugyanis kulcseleme volt a biztos megélhetésre, a növekvő fogyasztásra és az életszínvonal folyamatos emelésére tett kádári ígéret. Ezt csak gazdasági növekedésből lehetett finanszírozni (a restriktió ennek éppen ellene hatott). Ha a kádári ígéret nem tartható, ha a fogyasztás általi legitimáció alapja elvész, akkor a néppel kötött kompromisszum is semmivé válik: meggyengül a rendszer legitimitása és veszélybe kerül stabilitása. Kádár tehát mindent megtett a gyorsításért. Az IMF szakértői és a hazai technokrata-reformer szakértelmiség koalíciója óvott ugyan a fokozott növekedéssel szükségképpen felboruló egyensúlyhiánytól és az eladósodás újabb hullámától. A nyolcvanas évek kamufliált adósságmutatói és kozmetikázott mérlegadatai láttán azonban a politikai vezetés bizakodott, és engedélyt adott a „dinamizálásra”. 1984–1985-től újabb eladósodási ciklus következett. A magyar gazdaság valóban egyre mélyebbre került a lefelé tartó adósságspirálban. Néhány év alatt lényegében megduplázza az ekkor még csak hozzávetőlegesen 10 milliárd dollárra rúgó külső államadósságát.

AZ ELADÓSODÁS MÁSODIK HULLÁMA: A HARMADIK „HATÉVES CIKLUS”, 1985–1990

Visszatérő, folyamatos közérdeklődésre számot tartó kérdés: mire ment el ez a rengeteg hitel? A legvulgárisabb válasz – miszerint a végső fogyasztás szubvencionálására: a bekerülési költségnél és a világpiaci árnál *olcsóbb* élelmiszerre (kenyérre, sörre, virsli-re, kesudióra), energiaforrásokra (kőolajra, földgázra, üzemanyagra), a nagy ellátórendszerek (oktatás, egészségügy, nyugdíjrendszer, szociális ellátások) *közvetlen* finanszírozására – Mihályi Péter és Mong Attila mellett Földes György (1995) korábbi monográfiája szerint sem kielégítő. Közvetlenül elsősorban a korábban felvett – a kamatos kamatok mellett a cserearány- és az árfolyamromlás miatt is dráguló – hitelek törlesztésére fordították. *A centrumországok növekedésének élénkítésére* – ez az esőben visszaadott esernyő (Szegő 1989). Még közvetlenebbül valószínűleg főként a folyó fizetési mérleg hiányának (részleges) fedezésére, az elhibázott beruházások finanszírozására, a veszteséget termelő nagyvállalatok deficitjének mérséklésére fordították. Közvetetten a technológiailag elavuló gazdaságszerkezet megújításának elodázására, a teljes foglalkoztatás fenntartására, az életszínvonal szinten tartására. (És csak ezen belül az olcsón tartott kenyérre, benzinre, oktatásra, orvosi ellátásra, színházi belépőjegyre, nyugdíjra és kesudióra.) Az eladósodás első hullámában (1973–1978) még nagyobb szerep jutott a termelőberuházások fejlesztésével az általános szerkezetváltás stratégiai céljának. Az 1973-as, de különösen az 1979-es második olajárrobbanást követően, különösen pedig az eladósodás második hullámában (1985–1990) a szovjet kőolajfűggőség enyhítésére számos olyan energetikai beruházásba fogott a hazai vezetés,

amely közül utólag több is elhibázottnak és veszteségesnek bizonyult. A nagyobb energetikai projektek: kőszénvagyon-feltárás (eocén program), atomenergia (Paks), vízenenergia (Bős-Nagymaros), további kőolaj- és földgázforrások feltárása és kitermelése (orenburgi egyezmény, a tengizi, valamint a Tripoliban és Zinrán meginduló beruházások).

Az 1985-ben létrejövő Plaza-egyezmény – egyebek mellett – a japán jennel és a nyugatnémet márkával szemben fokozatosan leértékelt a dollárt. A jen, amelyben a nyolcvanas évek folyamán a magyar állam fokozott mértékben eladósodott, így relatíve megrágult, az árfolyamvesztés hatására a jenben denominált adósságok amúgy sem csekély terhe pedig jelentősen megnövekedett. A „gyorsítás” csődje már 1986–1987-re világossá vált. A gazdaság mindinkább sodródni kezdett, a (gazdaság)politikai vezetés – különösen Kádár – elképzelései pedig fokozatosan eltávolodtak a valóságtól (Földes 1995: 228–258). A csakhamar „menedzserré” váló nagyvállalati vezetők minisztériumi tisztviselőkkel és kutató közgazdászokkal szövetségben addig kialakított informális hálózataikon keresztül 1987-től megkezdték az eufemisztikusan „spontán privatizáció”-nak nevezett külföldi működtetőke-bevonást, az állami vagyon ösztönzött, de ellenőrizetlen decentralizációját. Az „átmenetként”, „piacosításként” és „demokratizálódásként” felfogott „rendszerváltás” (e vonatkozásban inkább „informális államtalanítás” [Böröcz 1990, 1992, 1995]) politikailag bőven elegendő szimbolikus és kulturális részletkérdéssel telítette el az újraformálódó nyilvánosságot, illetve kötötte le a politikai funkcióba lépő korábbi értelmiségi elleneltek figyelmét és energiáit. Az állami és szövetkezeti tulajdonban lévő közbvagyon lebontása a spontán privatizáció első éveiben (1987–1990) jószerivel ellenőrizetlen keretek között, a javarészt külföldi „befektetők”, a hazai vállalatvezetőkől lett „menedzserek” és a korábban minisztériumi tisztviselőként vagy kutatóközgazdászként dolgozó „technokraták” informális megállapodásainak függvényében ment végbe (ennek következményeihez lásd Stark és Vedres [2012]). A politikailag különösen eseménydúsnak bizonyuló időszak díszletei mögött a magyar állam külső adóssága 1989-re elérte a 20 milliárd dollárt, a GDP 70 százalékát (Mihályi 2013: 75).

...ÉS MÉG 25 ÉV: ÚJRA A NYÍLT VÍZEN, 1989–2014

A rendszerváltáshoz kötődő felszabadulásnarratíva ennek fényében meglehetősen különös. Magyarország súlyos külső függőségek szorításában vergődve érkezett el 1989-hez. Adósságunk szerkezete valamivel komplikáltabb helyzetet teremtett az adósságok újratárgyalását és részleges elengedését elérő „lengyel út”-nál. Az adósságátütemezés, az adósságcsere, valamint a moratórium (hogy nem fizetünk) a válságkezelés margórára szoruló

megoldási stratégiáivá váltak. Fizettünk. Mihályi Péter (2013: 75–80) ír ugyan egy „elszulasztott lehetőségéről”: Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter két-három hónapig kérhetett volna adósságvállalást a Német Szövetségi Köztársaságtól. E forgatókönyv szerint 1989. augusztus 5-e, a Magyarország nyugati határnyitásáról folytatott tárgyalások kezdete, illetve 1989. szeptember 10-e, a tényleges nyugati határnyitás, valamint 1989. november 9-e, a berlini fal leomlása közötti 60–90 napban Németh Miklós és Horn Gyula elérhette volna Helmuth Kohl nyugatnémet kancellárnál, hogy a Bundesbank vállaljon át valamekkora terhet a magyar államadósságból. Jóval kisebb, de némi esély erre 1990. október 3-ig, a német újraegyesítésig is volt; ezt Antall József használhatta volna ki. 1994-ben Horn Gyula csak azután adott zöld jelzést Bokros Lajosnak és Surányi Györgynek a restriktív-stabilizáló intézkedésekből álló „Bokros-csomag” bevezetésére, hogy belátta, nincs esély Kohltól érdemi segítséget kialakítani (Mihályi 2013: 75–80). Innentől fogva véglegessé vált, hogy az adósságcsapdából a korábbi informális hálózatokat újraformalizáló államtalanító stratégiával, a gazdaság- és társadalompolitikában saját szerepét radikálisan visszametsző, önmagát leépítő állam vezetésével keressük a kiutat. Általános piacliberalizációval: privatizációval, deregulációval, fiskális és monetáris stabilizációval, a forint csúszó leértékelésével.

Ami ezt követően, 1997–2001 *után* történik – a magánszektor fokozódó eladósodása, a 2001 óta emelkedő, 2006 nyara, majd 2008 októbere után fokozott ütemben emelkedő államadósság-felhalmozás, a svájci frank és más devizákban jegyzett magánhitelek problémái, a kétezres években fokozódó, egyes szektorokat megbénító körbetartozás, majd a 2010 utáni intézkedéssorozatok, köztük a magánnyugdíj-pénztárak államosítása –, azzal e kritikai tanulmány keretei között már nem foglalkozunk. Az 1989–1990 utáni fejlemények történetéhez jóval kevesebb megírt forrás áll rendelkezésre. Földes György 1986-ig, Mong Attila, Szegő Andrea, Vigvári András és Andor László pedig 1989–1990-ig követik az eseményeket és dolgozzák fel a folyamatokat. Az utóbbi csaknem negyedszázad vonatkozásában mindenekeelőtt Mihályi Péter, valamint Bokros Lajos (2011) és Lóránt Károly (2001) munkáira vagyunk utalva.

Ami az utóbbi évek folyamataiból látható és biztos állítható: a 2010-ben kétharmados felhatalmazással hatalomra került második Orbán-kormány gazdaságpolitikája markánsan szakít a korábbi privatizációs-decentralizáló stratégiával. Intézkedéssorozatának fókuszában az újraközpontosítás áll: mind fiskális, mind monetáris politikáját az irányítási szálak kevés kézben történő centralizációja és koncentrációja jellemzi (Kornai 2012). A Magyarországon jelen lévő nemzetközi, illetve transznacionális tőkeérdekeltségeket, ahol csak tudja, a *nemzeti* tőke érdekeltségi körébe vonja. Az állam *külső* eladósodottságát *belsővé* igyekszik átformálni egy neki elkötelezett banki és hitelintézeti hálózat kialakításával, a „nemzeti nagytőke” (például a Közgép) felépítésével és érdekeltségeinek

kiszolgálásával, valamint a „nemzeti középosztálynak” nevezett felsőközéposztály-építő politikájával. E politikai intézkedéssorozat eredménye alighanem a megerősödő nemzeti nagytőke és felső középosztály finanszírozta magyar állam, vagyis az államadósságon keresztül megnyilvánuló *külső* függőségi rendszer mérséklése és *behúzása*, azaz „nemzetivé tétele” (Gerőcs é. n.).

E stratégia véghezvitelében kétségkívül *nagy* és jelentősen *más* szerepet szán az államnak, mint a korábbi kormányzatok. Ennek ellenére elhibázott az a diagnózis, amely publicisztikai túlzással egy „posztkommunista maffiaállam” 2010 utáni kiépülését látatja (Magyar 2013a, vö. Magyar 2013). Ha volna is ilyen, annak létrejötté nem 2010 utánra, hanem jóval korábbra volna tehető (vö. Stark és Vedres 2012). A posztkommunista maffiaállam képzete valóságos folyamatokat általánosít túl és – részben – ért félre. Kornai János (2012) elemzésével együtt a kapitalista piacgazdaság centrumból származó idealizált (és univerzalizált) típusával hasonlítja össze, esszencializálja és marasztalja el a kelet-közép-európai félperiféria nemzeti konténerbe zsúfolt poszt-államszocialista–újkapitalista valóságát. Teszi ezt ahelyett, hogy a félperifériás helyzetet annak ismeretelméleti és ontológiai komplexitásával együtt mérné fel, és a függőségek és egyenlőtlenségek globális összefüggéseibe visszahelyezve vizsgálná meg, mi történt az elmúlt években Magyarországon.

Ez a munka még várat magára. Jelen kritika sem több egy olyan elemzés vázlatos kísérleténél, amely a globális egyenlőtlenségek és függőségi szerkezetek *egyik* aspektusát, a félperifériás magyar állam külső eladósodásának történetét a világrendszer-elemzés szempontjai felől értelmezi újra.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andor László (1990): Ellenvélemény az adósságválságról. In: *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szerk.: Vígvári András. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete: 85–112.
- Berend T. Iván et al. (1976a): A súlyos gazdasági helyzet. In: uók: *Magyarország története 8. 1918–1945*. Akadémiai Kiadó: 435–440.
- Berend T. Iván et al. (1976b): Gazdasági stabilizáció és fejlődés a 20-as években. In: uók: *Magyarország története 8. 1918–1945*. Akadémiai Kiadó: 488–508.
- Berend T. Iván et al. (1976c): A gazdasági szanálás politikai összefüggései. In: uók: *Magyarország története 8. 1918–1945*. Akadémiai Kiadó: 509–519.
- Bognár József (1976): *Világ gazdasági korszakváltás: Tanulmányok és beszélgetések*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bokros Lajos (2011): Államadósság: Bűn és bűnhődés. In: *Élet és Irodalom*, szeptember 2.

- Bózsó Péter (2013): Az IMF hitele. In: *Eszmélet*, No. 98.: 156–162.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. In: *Mozgó Világ*, Vol. 16., No. 8.: 61–66.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.
- Böröcz József ([1992] 1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: A magyar eset. In: *Eszmélet*, No. 18–19.: 74–88.
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 4., No. 3.: 19–41.
- Földes György (1995): *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maecenas.
- Frank, André Gunder (1966): The Development of Underdevelopment. In: *Monthly Review*, Vol. 18, No. 4.: 17–31.
- Frank, André Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 1., No. 1.: 91–140.
- Gerócs Tamás (é. n.): Körbeér Matolcsy nagy terve. Kézirat.
- Kornai János (2012): Központosítás és kapitalista piacgazdaság. In: *Népszabadság*, január 28., Hétvége melléklet: 1, 6–9.
- Kozma Ferenc (1996a): Második kihívás: a reformkor kínálta nagy alkalom. In: uő: *Külgazdasági stratégia*. Aula: 440–453.
- Kozma Ferenc (1996b): Harmadik kihívás: Trianon. In: uő: *Külgazdasági stratégia*. Aula: 454–463.
- Lóránt Károly (1990): Az adósságcsapda. In: *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szerk.: Vigvári András. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete: 53–84.
- Lóránt Károly (2001): Tartozik és követel. In: *Cégvezetés*, augusztus 1.
- Magyar Bálint (szerk.) (2013): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro.
- Magyar Bálint (2013a): Magyar polip – a posztkommunista maffiaállam. In: uő (szerk.): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro: 9–85.
- Mong Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri Kiadó.
- Mihályi Péter (2013): *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Corvina Kiadó.
- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review*, Vol. 77., No. 5.: 700–722.
- Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, No. 1.: 65–99.
- Vigvári András (szerk.) (1990): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.

Vigvári András (1990a): Eladósodás és adósságkezelés: Vázlat a magyar gazdaság közelmúltjának egy fontos kérdéséről. In: uő (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete: 7–52.